

Grondboor en Hamer	6	1981	pag. 179 — 182	1 afb.	Oldenzaal, december 1981
-----------------------	---	------	-------------------	--------	-----------------------------

Ölandse kalksteen als handelsartikel

E.G. van Vliet

SUMMARY

The trade in tomb-stone from Öland-limestone is described.

In de Noordoostpolder en in andere streken van Nederland, waar het landijs uit Scandinavië z'n stenenlast achterliet, worden regelmatig stukken grijze en rode orthocerenkalk gevonden. Als oorsprongsgebied is o.a. het Zweedse Oostzee-eiland Öland aan te wijzen. Voor amateur-geologen is dit geen nieuws. Minder bekend is misschien dat de Ölandse kalksteen al sinds de middeleeuwen, als een gezocht handelsartikel, z'n weg heeft gevonden naar een groot aantal Europese steden, ook in onze omgeving.

Zo kon het gebeuren dat in 1581 de Kamper zadelmaker Jan van Essen in de Sint-Nicolaas- of Bovenkerk werd begraven onder een zerk van rode Ölandkalk. Wat bewoog de nabestaanden om in plaats van de gangbare blauwe steen uit het gebied rond Namen en Dinant, een zerk uit het Verre Zweden aan te schaffen? Was het een modieus verschijnsel of speelde de prijs een rol? We zullen het nooit weten.

Nader onderzoek naar de aanwezigheid van Ölandkalkzerken leidde tot de verrassende ontdekking dat in de drie grote middeleeuwse Kamper kerken een flink aantal van deze zerken voorkomt. Het juiste aantal is niet meer te achterhalen omdat bij de recente restauratie's van Boven- en Buitenkerk niet al te zorgvuldig met de grafzerken is omgesprongen. Er is een aantal verloren gegaan. In de Broederkerk zijn de zerken voor het grootste deel aan het oog onttrokken door een houten vloer. In de Bovenkerk bevinden zich nu nog ca. 30 gave zerken van Ölandkalk en een aantal fragmenten. De Onze Lieve Vrouwe- of Buitenkerk heeft er een twintigtal. Bovendien liggen er nog delen - er is zelfs een paadje naast de kerk mee geplaveid - van minstens 20 Ölandzerken. Het kleine deel van de Broederkerkvloer dat zichtbaar is, vertoont er 4. Rekening houdend met verlies en onzichtbaarheid, meen ik aan de voorzichtige kant te blijven als ik stel dat de drie genoemde kerken minstens 100 Ölandzerken hebben bevat.

De oudste Ölandzerk (in de Buitenkerk) dateert uit 1522. De meeste stammen uit het laatste kwart van de 16e eeuw. Later aangebrachte inscriptie's duiden er op dat er tot in de 19e eeuw, steeds onder dezelfde zerken, nabegravingen zijn gedaan.

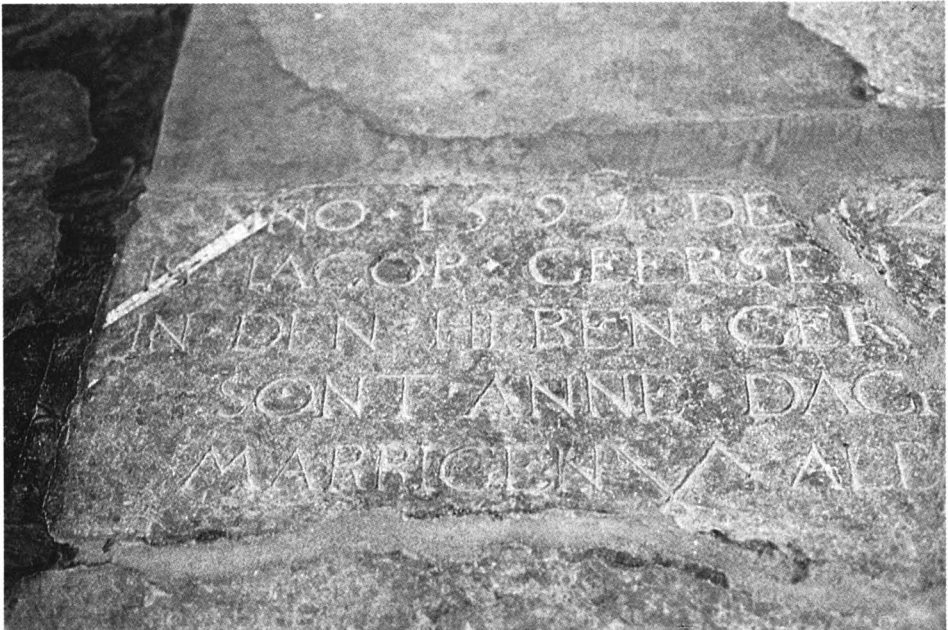
Ook in andere plaatsen bleken in de kerken een aantal zerken van Ölandkalk te liggen: de Sint-Clemenskerk te Steenwijk, de hervormde kerk van Workum, de Sint-Maarten in Bolsward, de Sint-Joris in Amersfoort, de kerk van Hattum, de Sint-Walburg in Zutphen en de Bergkerk in Deventer hadden er allemaal minder dan tien. In de Sint-Michaelskerk te Zwolle en de Sint-Lebuïnus te Deventer telde ik er respectievelijk twaalf en twintig. In al deze kerken moet rekening worden gehouden met verlies van een aantal grafzerken door restauratie's en aanleg van vloerverwarming.

Vergeleken met andere plaatsen kan Kampen dus bogen op een respectabel aantal zerken uit het Oostzee-gebied. Sinds de middeleeuwen onderhield Kampen, eens een Hanzestad, handelsbetrekkingen met de landen rond de Oostzee. Door een aantal oorzaken liep die handel terug en had omstreeks 1570 een dieptepunt bereikt. Nadat de stad in 1578 door Rennenberg veroverd was, herstelde de handel met het noorden zich; er voeren in de laatste 20 jaar van de 16e eeuw weer een aantal Kamper schepen door de Sont (1). De meeste zerken van orthocerenkalk in de Kamper kerken dateren juist uit deze jaren van opleving. Mogen we aannemen dat de schippers op de thuisreis platen Ölandkalk of al voorbereekte grafzerken meebrachten? Gezien de ontwikkeling in Zweden, misschien uit Kalmar of uit een Noordduitse haven?

Op het eiland Öland (2), dat arm aan bos was, werd de plaatselijke kalksteen al vanaf de prehistorie voor alle mogelijke doeleinden gebruikt. Grafheuvels, verdedigingswerken, huizen, kerken en kastelen werden van de gemakkelijk te verwerken steen opgetrokken. Ook kleine huishoudelijke voorwerpen als mosterdmolens en vijzels werden van dit materiaal gemaakt. We kunnen wel zeggen dat de Ölander van de wieg tot het graf door de kalksteen begeleid werd: van doopvont tot grafzerk.

Veel Ölandse boeren hadden als bijverdienste - sommigen zelfs als voornaamste bron van inkomsten - het delven en bewerken van kalksteen.

Uitvoer van steen kwam waarschijnlijk in de 13e eeuw op gang toen er door de bouw van kerken en kloosters, internationale contacten ontstonden. Ook de Oostzeehandel van het Hanzeverbond had grote invloed op de export van Ölandkalk. Veel steen werd verhandeld naar havens aan de zuidkant van de Oostzee. Van 1220 tot 1226 waren de Ölanders vrijgesteld van het betalen van tol, als zij hun waren in Lübeck invoerden. Zo'n voorrecht duidt op een al lang bestaand contact. De Noordduitse steden in opbouw maakten graag gebruik van Ölandsteen.

Een grafzerk van Ölandkalk uit 1599. Het endoceras-fossiel is duidelijk te zien. Foto: E.G. van Vliet.

In 1361 werd Öland door Koning Magnus Eriksson aan de Hanzesteden verpand. Ze kregen het recht de producten van Öland vrij uit te voeren. Toen al vlug daarna de heerschappij van de Hanse op het eiland ophield bleef de uitvoer van steen doorgaan, vooral vanuit de haventjes aan de oostkust.

Weer later, in 1524, gaf een brief van koning Gustav Wasa de Ölanders het recht hun waren - behalve kalksteen ook thuisgeweven wollen stof en paarden - vrij naar Duitsland uit te voeren.

In de 16e eeuw had de eigen streek ook grote behoefte aan bouwsteen o.a. voor de verbouw van het slot bij Kalmar en op Öland zelf voor het kasteel Borgholm. Zowel in Kalmar als op Öland werkten in deze jaren knappe steenhouwers. Tot 1580 was het havenplaatsje Sikehamn centrum van de steenhandel en voornaamste uitvoerhaven. Sikehamn lag aan de oostkust op het schiereiland Kapelluden.

De Zweedse regering zag de voorspoed op het afgelegen eilandje met lede ogen aan en haastte zich deze bedrijvigheid naar de stad Kalmar te verleggen. De Ölanders ondervonden hier veel nadeel van. Ook het verbod om steen te delven op de kalksteenvlakten (Alvaret), die eigendom van de kroon waren, hield de ontwikkeling van de steenindustrie tegen. Ondanks de tegenwerking van de landsregering bereikte de uitvoer van ruwe en bewerkte kalksteen na de vrede van Westfalen een hoogtepunt.

Dat de Ölandkalk zich goed liet polijsten was al heel lang bekend. Archeologisch onderzoek bij de oude handelshaven Köpingsvik, ten noorden van Borgholm, wees uit dat er al in de late Vikingtijd polijstinrichtingen waren. Het systeem was erg eenvoudig: een span ossen of paarden trok een horizontale balk om een verticale as. Op deze balk was een verzwarende aangebracht waardoor een schuursteen stevig over een aantal in een cirkel gelegde, te polijsten, stenen liep. Met veel zand, klei, water en geduld ontstonden zo de mooie glanzende Ölandse vloertegels. Ook bij ons zijn ze toegepast. In Bolsward liggen er een paar onder de toren van de Sint-Maartenskerk, broederlijk naast hun soortgenoten van rode bremersteen. In de raadhuzen van Franeker en Zierikzee komen ze, gecombineerd met marmer, voor in de vloeren van raad- en trouwzaal. Er zijn ongetwijfeld nog veel meer. In de Kamper Stedelijke Rekeningen van 1641 (3) komt een post voor die mijns inziens duidt op het gebruik van deze tegels: 'In den irsten tot Amsterdam gecoft 660 gesleepene Swetsche voetsteenen, grauw ende blauw (?) omb de camer vant weesen-huis daermee te floeren 237.12.-.' en verder 'Alsoe men noch toe cort quam naederhant noch ontboeden 17 stuk van deselve floertgens.' Kampen heeft dan geen directe handel meer met Zweden maar haalt de steen uit Amsterdam.

Toen in de 19e eeuw de stad Borgholm ontstond ontwikkelde de jonge havenplaats zich al gauw tot uitvoerhaven voor de steen uit het achterland. Het museum in het huidige Borgholm heeft een afdeling gewijd aan de oude steenindustrie. Bovendien zijn bij Jordhamn, dicht bij het tegenwoordige centrum van steenbewerking Sandvik, de oude polijstinrichtingen nog te zien: behalve de primitieve, hier voor beschreven rosmolen een windmolen die verder volgens het zelfde principe werkte. Vrouwen en meisjes moesten water en slijpmiddel op de te polijsten stenen aanbrengen. Het delven van de steen uit de groeven en het vervoer naar de polijstmolens en later naar de havens waren het werk van de mannen.

Eeuwenlang hebben de 'skurkvarnar' (polijstmolens) bij de Ölandse boerderijen gedraaid. Langzamerhand verdween de zware 'huisindustrie' en werden steenwinning en bewerking steeds meer gemechaniseerd. Tegenwoordig liggen de twee grootste kalksteenverwerkende bedrijven op het eiland bij Sandvik. Er wordt ook geïmporteerde steen verwerkt. De vraag naar Ölandsteen blijft aanhouden. In Zweden worden de platte stukken veel gebruikt als plaveisel in parken en tuinen.

Ook in Nederland wordt de steen nog regelmatig toegepast. Om een paar voorbeelden te noemen: het crematorium 'Ölandhorst' bij Lelystad is geheel van dit materiaal gebouwd en vloeren en trappen van het Provinciehuis te Zwolle zijn belegd met gepolijste Ölandkalkplaten.

Noten

TAMSE C.A.: Bijdrage tot de economische geschiedenis van Kampen. Kamper almanak 1963-1964 p. 204

LANDIN LENNART: Mest om kalksten, kalk och cement. Öland - Svenska turistföreningen Arsskrift 1974 p. 262.

Gemeentearchief Kampen O.A. 513.

Inhoudsopgave Grondboor en Hamer 1981

Anthaspidelliden (sponzen) uit het Oostzeegebied	156
Crinoiden uit het Onderkrijt van het Duits-Nederlandse grensgebied	128
Cyathidium meteorensis	175
Fossielen uit de miocene afzetting van miste bij Winterswijk	3
Haltern (Westfalen)	32
Heerlen. Kaartblad 62 van de Geologische kaart	62
Karterboringen in het district Limburg	82
Kartering in Zuid-Limburg, Geschiedenis van de geologische	65
Knollenstenen, Het voorkomen in grindafzettingen in de Gelderse Achter- hoek en de herkomst daarvan	40
Lamellibranchiaten uit de Winterswijkse Onder-Muschelkalk	52
Levend fossiel bij de Azoren ontdekt	175
Ligterink, G.H. Herinnering aan	2
Miocene afzetting van Miste bij Winterswijk, Fossielen	3
Ölandse kalksteen als handelsartikel	179
Onderkrijt van het Duits-Nederlandse grensgebied, Crinoiden uit het Onder-Muschelkalk, Lamellibranchiaten uit de Winterswijkse	128
Oost-Maas in Zuid-Limburg, Het dal van de	95
Orthoceras tot Nautilus	110
Roding, G.M., Afscheid	30
Spons, Een nieuwe uit het boven-ordovicium Braderuper serie van de Kaolinzanden van Sylt	154
Sponzen. Anthaspidelliden uit het Oostzeegebied	156
Syltrochus pyramidoidalis	154
Zeelelie	175

Lijst van auteurs

Anderson, W.F. - Afscheid van G.M. Roding als directeur van het Natuurmuseum te Enschede	30
Anderson, W.F. - Herinnering aan G.H. Ligterink	2
Anderson, W.F. - Het voorkomen van Knollenstenen in grind-afzettingen in de Gelderse Achterhoek en de herkomst daarvan	40
Baggen, J.H.G. - Karterboringen in het district Limburg van Rijks Geologische Dienst	82
Bosch, P.W. - Het dal van de Oost-Maas in Zuid-Limburg	95
Dekker, S. - Van Orthoceras tot Nautilus	110
Felder, W.M. - Geschiedenis van de geologische kartering in Zuid-Limburg	65
Hacht, U. von - <i>Syltrochus pyramidoidalis</i> ; eine neue oberordovizische Spongie aus der Braderuper Serie der Kaolinsande von Sylt	154
Hoek, B. van der - Fossielen uit de miocene afzetting van Miste bij Winterswijk	3
Jäger, M. - Crinoidea uit het Onderkrijt van het Duits-Nederlandse grensgebied	128
Kempfen, Th. M.G. van - Anthaspidelliden (sponzen) uit het Oostzeegebied	156
Kuyl, O.S. - Inleiding (bij de eind 1980 verschenen geologische kaart, kaartblad 62, Heerlen)	62
Oosterink, H.W. - De lamelli-branchiaten uit de Winterswijkse Onder-Muschelkalk	52
Spek, H. - Naar Haltern (Westfalen)	32
Stel, J.H. - Levend fossiel bij de Azoren ontdekt (<i>Cyathidium meteorensis</i>)	175
Vliet, E.G. van - Olandse kalksteen als handelsartikel	179